

*Ю.М. Коломієць, канд. юрид. наук,
начальник каф. конституційного
та міжнародного права Ун-ту внутр. справ,
Т.В. Коломієць, канд. іст. наук,
доцент каф. українознавства Ун-ту внутр. справ*

ПРІОРИТЕТНІСТЬ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІБЕРАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Капіталістичний лад у Західній Європі, якому дала могутній поштовх Велика Французька революція, знайшов свою ідеологію в лібералізмі, тобто ця течія виникла ще в епоху домонополістичного капіталізму в другій половині ХІХ ст. в період боротьби промислової буржуазії проти абсолютизму. В першій половині ХІХ ст. лібералізм став досить впливовою інтелектуальною течією. Соціальною базою, на яку спиралася ідеологія лібералізму, слугували підприємці (промислові, банківські, торговельні кола), частина чиновництва, представники творчих професій, університетська професура. Ідеологами лібералізму наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст. були: англійці – Ієремія Бентам (1748-1832), Джон Стюарт Мілль (1806-1873), французи – Бенжамен Констан (1767-1830), Алексіс де Токвіль (1805-1859), німці – Вільгельм фон Гумбольдт (1767-1835), Лоренц Штейн (1825-1890).

Концептуальну серцевину цієї течії утворюють дві основні тези. Перша проголошує: особиста свобода, свобода кожного індивіда і приватна власність суть найвищі соціальні цінності. Друга теза констатує: реалізація даних цінностей забезпечує не тільки розкриття всіх творчих потенцій особи та її благополуччя, а й одночасно веде до розквіту суспільства в цілому і його державної організації. Навколо цього концептуального стрижня концентруються й інші елементи ліберальної ідеології, як то: уявлення про раціональний устрій світу і прогрес в історії, ідеї правової держави, конституціоналізму, розподілу влад, представництва і самоврядування [1, с.464-465]. Тобто, під ліберальними ідеями розуміють прагнення до свободи, демократії, гуманізму. Лібералізм як політико-економічна концепція додає до цього необхідність поділу влади, а також створення такої організації економічного господарювання, яка ставить на перше місце свободу та природні здібності особи тощо [2, с.73].

Ліберальні ідеї в Україні вітчизняні громадсько-політичні діячі почали розвивати з другої половини ХІХ ст., тоді, коли ліберальна думка в Європі вже сформувалася в цілу низку науково-концептуальних модифікацій, теоретичних шкіл та політичних партій, що поклали лібералізм в основу своїх програмних документів.

Особливістю лібералізму, що вкорінювався в Україні, було його поєднання, а інколи навіть підпорядкування соціальним та національним ідеям. Лібералізм поширювався в Україні двома шляхами: перший пов'язаний з намірами М.П. Драгоманова перенести західноєвропейські ліберальні ідеї на український ґрунт та поєднати їх з соціальними та національними ідея-

ми; другий являв собою діяльність представників російської ліберальної думки в Україні, так званого ліберального народництва. Зрозуміло, що більш важливим у контексті даного дослідження є «драгоманівський» шлях. По-перше, він пов'язаний з іменами українських громадсько-політичних діячів; по-друге, цей шлях враховує місцеві особливості як соціального характеру, так і національного; по-третє, другий шлях краще вивчений в історичній літературі; і, нарешті, по-четверте, перший спосіб був більш природним і органічним для України: бажаючи того чи ні, його натхненники повинні були враховувати досвід попередніх українських ліберальних організацій, що вже існували з середини XIX ст. і своєю діяльністю створили підґрунтя для поширення цих ідей. Це колишні кирило-мефодіївці, що в 1859 р., повернувшись із заслання, створили першу українську громаду в Санкт-Петербурзі та почали видавати часопис «Основа» українською та російською мовами (М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський), діячі «старих громад», що виійшли з Київської громади, започаткованої В.Антоновичем, і пізніше, в 70-ті роки XIX ст., згуртувалися навколо редакції часопису «Киевская старина» [4, с.288], а також діячі земського ліберального руху, в якому активно співпрацювала українська інтелігенція. До речі, земському лібералізму М.П.Драгоманов присвятив цілу низку праць: «Либерализм и земство в России», «Земский либерализм в России (1858-1883)» та ін., що свідчить про значну його увагу до цього руху. Стосовно ж елементів лібералізму в громадівському русі, то на них М.П.Драгоманов сам був добре обізнаний, будучи членом і ідеологом Київської громади.

Зрозуміло, що й кирило-мефодіївці, й громадівці, й земці сповідали ліберальні ідеї підсвідомо, спонтанно, не маючи наміру створити послідовну, виважену ідеологію. Проте це був чималий пласт, що закладав підвалини лібералізму, основоположником якого став М.П. Драгоманов. Він, перебуваючи під впливом декабристів та представників англійського лібералізму, обстоював концепцію суспільства, що спирається на ідею гармонійно розвинутих особистостей.

Взагалі, думка Драгоманова синкретична і поєднує демократичні й соціалістичні, національні й космополітичні, слов'янські й західницькі елементи, проте центром тяжіння цього цілісного вчення, визначальним фактором, безперечно, є ліберальна ідея [5, с.301]. Його лібералізм – це доктрина про те, що свобода і гідність людини є найвищими цінностями. І в політичному плані це пов'язано, перш за все, з поширенням і зміцненням прав особи. М.П.Драгоманов вірив, що історія свободи – це історія обмеження урядової влади, а не її зростання: «Нічого й доводити, що для кожної особи недоторканість її індивідуальних прав набагато суттєвіша за право її впливати, навіть прямо, а особливо посередньо на хід державних справ» [6, с.329]. І далі, розвиваючи свою думку в статті «Передне слово до «Громади», М.П.Драгоманов пише: «В змінах державних він [ліберал] буде байдужий до того, як там впорядкувати вище державне начальство, а більше на-

лягатиме на те, щоб збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни – щоб, стільки мога, вменшити силу державного начальства» [7, с. 120].

Таким чином, українська ліберальна ідея будується на класичному принципі – на пріоритетності прав особи. Цьому підтвердженням слугує конституційний проект М.П. Драгоманова під назвою «Проект оснований устава українського общества «Вольный союзъ» – «Вільна спілка» [7, с.52-60], де на перше місце він ставить ідею формування держави на засадах політичної свободи, під якою розуміє систему прав людини і громадянина, а саме: недоторканість для покарань і смертної кари, недоторканість особи й оселі для поліції без судового рішення, недоторканість приватного листування, свободу вибору місця проживання і занять, недоторканість національності (мови) в приватному житті, свободу віросповідання, свободу промов, друку, театрів, навчання, свободу сходок і маніфестацій без порушення зовнішнього порядку та безпеки в населених пунктах, свободу товариств, право носіння зброї без порушення порядку, право цивільного і карного позову проти посадової особи та закладів за незаконне порушення інтересів особи, право на опір незаконним діям чиновників, рівність усіх у громадянських правах і обов'язках. При цьому рівність усіх у громадянських правах і обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом, за винятком лише випадку оголошення військового стану в країні [8, с.53].

Концептуально думки М.П.Драгоманова складають послідовний ланцюжок: громадянин – суспільство – держава, який присутній в усіх без винятку його політологічних працях. Не випадково для обґрунтування цього положення Драгоманов звертається і посилається на досвід демократичних країн: «...Досі поважну політичну свободу мають у Західній Європі тільки федеративна Швейцарія та Англія з її спільністю станових, корпоративних, земських і міських привілеїв, муніципальна Бельгія, колишня федеративна республіка Голландія та Скандинавські країни, в яких система централізації ніколи не мала великої сили» [9, с.194-195]. А у своєму листі до М.Павлика з цього приводу він писав: «...Не вірю я ніякій державі, окрім Швейцарії й Англії» [10, с.382]. Так М.П. Драгоманов демонструє свої теоретичні ідеї лібералізму на конкретних прикладах тогочасних політичних реалій. Він убачав досягнення політичної свободи і прав особи у зростанні політичної культури і правосвідомості, в поступовому реформуванні соціальної і політичної систем суспільства («Не революція, а еволюція» – це був девіз М.П.Драгоманова», – писав І.Я.Франко). Як бачимо з переліку держав, яким «довіряв» Драгоманов, він визнавав встановлення конституційних форм державного устрою як найбільш прийнятний шлях втілення в життя ідей про права і свободи особи [11, с.65].

Згодом ліберальні ідеї М.П. Драгоманова взяли на озброєння інші громадсько-політичні діячі, серед яких найбільш відомі Іван Франко, Ми-

хайло Павлик, Богдан Кістяківський, Володимир Вернадський, Михайло Туган-Барановський, Агатангел Кримський.

У своєму ідейному розвитку погляди І.Франка пройшли два етапи. На першому етапі він був учнем М.Драгоманова. Відомий історик з діаспори І.Лисяк-Рудницький писав про молодого Франка: «Ступаючи слідами Драгоманова, Франко став соціалістом, і то яскравого драгоманівського, себто ліберального та персоналітичного складу» [4, с.411]. Проте стосунки між М.Драгомановим та І.Франком завжди були складними. Вже на схилі свого життя І.Франко згадував: «...Я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і вірозумілим на хибі поводитим, а радше батогом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завше болюче цвѣгав мене». Однак вірші, «Бориславські оповідання» та критичні замітки періоду 1876-1877 рр. свідчать, що все ж І.Франко разом зі своїм другом і соратником М.Павликом стали на шлях, накреслений М.Драгомановим [12, с.126]. Це була зустріч сильних і не подібних своїми вдачами особистостей. Та, незважаючи на це, Франко завжди схилявся перед авторитетністю Драгоманова в політичних питаннях і став співзасновником Русько-Української Радикальної партії Східної Галичини (1890 р.). Але після смерті М.Драгоманова в 1895 р. світогляд І.Франка еволюціонує. Він виходить з Радикальної партії і бере участь у започаткуванні Національно-демократичної партії і розробці її програми. На 1905 р. він уже остаточно сформулював власну класичну концепцію українського демократичного націоналізму (національної демократії). Проте навіть тоді, коли І.Франко активно вивчав марксизм, його критичні зауваження щодо цієї ідеології були зроблені з точки зору справжнього ліберала, для якого права особи, її політична свобода стоять на першому місці. Так, у своїй філософсько-політичній статті «Що таке поступ?» він розмірковує: «Життя в Енгельсовій народній державі було би правильним, рівне, як, добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б шезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною... Люди виростили б і жили б в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою» [13, с.130]. Його слова виявилися для України в ХХ столітті пророчими.

Ліберальні ідеї набули нової актуальності у період теоретичної дискусії доби першої російської революції у зв'язку з критикою більшовицької ідеології у збірнику «Вехи». Серед українських громадських діячів – теоретиків лібералізму – в цей час помітне місце посідає Богдан Кістяківський, син професора права Київського університету Олександра Кістяківського, що був активним діячем «Старої громади» та журналу «Основа». Б.Кістяківський, ще навчаючись у Київському університеті, відчув на собі вплив

ідей М. Драгоманова. Значну частину своєї наукової діяльності він присвятив редагуванню та виданню праці М. Драгоманова «Політичні твори». У творчому доробку Б. Кістяківського, першого українського фахівця в галузі філософії права, тривалий час визначальною була проблема співвідношення соціальної та ліберальної ідей. Але вже у 1902 р. він надрукував статтю «Російська соціологічна школа та категорія можливості», яка наочно засвідчила його рішучий перехід на позиції лібералізму. Це був дійсно злам світогляду Б. Кістяківського – фактично остаточний перехід від марксизму до лібералізму [12]. У забезпеченні прав людини в державі вчений вбачав основоположний принцип правової держави: «У правовій державі влада має певні межі, яких вона не повинна і не може переступати» [13, с. 473]. Обмеження влади відбувається за рахунок визнання недоторканих і невід'ємних прав особи. Так, в українській суспільно-політичній думці чи не вперше визнається, що є відома сфера самовизначення і самоврядування особи, до якої держава не має права втручатися. В цьому саме й полягає специфіка правової держави. Всі права громадян і їх недоторканність, наполягає вчений, складають зміст політичної свободи, без якої не може обійтися жодне культурне суспільство: «Завдяки невід'ємним правам і недоторканості особи, державна влада в правовій, чи конституційній державі не тільки обмежена, але й суворо підзаконна» [14]. Б. Кістяківський, безперечно, обстоюючи рівність громадян у правах та пріоритет прав особи, вважав, що лише це є передумовою міцного правопорядку.

Для сьогодення надзвичайно актуальною є проблема так званого «перехідного суспільства», в якому, на думку деяких правознавців, наче б то є можливим і виправданим обмеження прав та свобод громадян. Та Б. Кістяківський у своїй науковій спадщині дав однозначне вирішення цієї проблеми, аргументовано доводячи небезпечність і неприпустимість впровадження навіть на найкоротший термін подібних заходів.

Таким чином, лібералізм ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка вважається вищою цінністю порівняно з колективом, нацією, суспільством та державою. І саме через це, стверджував ідеолог лібералізму Френсіс Фукіяма, лібералізм як світоглядна та політична концепція приречений на перемогу. Цьому підтвердженням може бути значний вплив лібералізму на сучасні політичні процеси в передових країнах Заходу та в США, а також розповсюдження ліберальних поглядів у посткомуністичних державах, в тім числі й в Україні. На практиці це проявляється в формуванні політичних партій, які визначають себе як партії ліберальної орієнтації. Нині більше десяти українських політичних організацій декларують, що взяли на озброєння ліберальні ідеї. Однак, по-перше, це не завжди відповідає дійсності, і за «ліберальні переконання» видають усілякі ідеологічні гібриди, а, по-друге, проблема сучасного лібералізму полягає у використанні морально і політично застарілих концепцій класичного лібералізму. Справа в тому, що протягом XX ст. на українському ґрунті лібералізм майже не

розвивався. Через це певна частина демократичних сил України, що зорієнтована на ліберальні моделі сучасного західного світу, пропонує прищеплювати ці ідеї на ґрунті нашої держави саме в «західному» варіанті. Та щеплення, як відомо, не завжди приживаються: політичні, економічні, національні українські особливості стають цьому на заваді. І все ж, на нашу думку, лібералізм – це саме та ідея, яка б могла об'єднати, згуртувати й примирити суспільство посередництвом свого головного постулату – збереження права кожної особи окремо й усіх разом. Але для цього слід ще чимало докласти зусиль як теоретикам, так і практикам цієї концепції.

Список літератури:

1. История политических и правовых учений /Под ред. В.Нерсисянца. М., 1997.
2. Українська державність у ХХ ст.: Історико-політичний аналіз. К., 1996.
3. Рибалка І.К. Історія України. Х., 1997.
4. Історія України: нове бачення: У 2-х т. К., 1994. Т.1.
5. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе: У 2-х т. К., 1994. Т.1.
6. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы //Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова /Под ред. Б.Кистяковского: В 2-х т. Париж, 1905. Т.1.
7. Драгоманов М.П. «Передне слово» до «Громади» //М.Драгоманов. Вибрані твори. К., 1991.
8. Драгоманов М.П. Проект оснований устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» //Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К., 1993.
9. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия //Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова: В 2-х т. Париж, 1905. Т.1.
10. Переписка М. Драгоманова з М.Павликом (1876-1895): У 7-ми т. Чернівці, 1910. Т.3.
11. Скакун О.Ф. М.П.Драгоманов как политический мыслитель. Х., 1993.
12. Історія України в особах ХІХ – ХХ століття. К., 1995.
13. Василенко Н.П. Богдан Александрович Кистяковский //Социологические исследования. 1994. №№2, 4-5.
14. Кистяковский Б.А. Государство правовое социалистическое //Вопросы философии и психологии. 1906. Ноябрь-декабрь.

Надійшла до редколегії 27.06.2000

В.В. Сичова, канд. іст. наук,
доцент каф. історії Росії

Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна

ЛІВІ ДЕПУТАТИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В ІV ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

Проблема набуття досвіду парламентаризму на етапі розбудови Української держави примушує звернутися до вивчення діяльності дореволюційного російського парламенту – Державної Думи. Саме з нею пов'язані парламентські традиції більшості українських губерній. Остання дореволюційна парламентська установа – ІV Дума (1912-1917рр.) – виробила значне розмаїття (у порівнянні з Думами попередніх трьох скликань) форм та засобів вирішення конфліктних ситуацій. Це – запитова діяльність, бюджетні промови, обговорення законопроектів та законодавчих пропозицій, участь у думських комісіях.